

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Ю. А. Меліхова

**МОРАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА
КУЛЬТУРА СУДДІ:
історія і сучасність**

Монографія

Харків
«Право»
2015

УДК 340.12
ББК 87.66
М47

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 20 лютого 2015 р.)*

Рецензенти:

А. О. Селіванов, доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України;

Л. М. Москвич, головний науковий співробітник сектору дослідження проблем судової, прокурорської та слідчої діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса, доктор юридичних наук, професор

Науковий редактор
доктор філософських наук, професор *В. О. Лозової*

Меліхова Ю. А.

М47 Морально-професійна культура судді: історія і сучасність : монографія / Ю. А. Меліхова. – Х. : Право, 2015. – 224 с.

ISBN 978-966-458-866-6

Монографія присвячена розв'язанню комплексу теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із рівнем професійного та морального розвитку суддів України. На підставі авторського розуміння визначається сутність морально-професійної культури судді як системного явища, що сприяє виявленню якісно нових підходів у вирішенні основної суперечності між вимогами до морально-професійного розвитку суддів і формальними способами його втілення. Розглядається генеза моральних і професійних вимог до діяльності суддів на різних етапах суспільно-історичного розвитку. Обґрунтовуються додаткові критерії морального і професійного добору на посаду судді та визначаються форми і методи виховання майбутнього судді, спрямованого на опанування гуманістичного змісту юридичної діяльності.

Для фахівців із філософії права, етики права, деонтології, аспірантів, студентів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів.

УДК 340.12
ББК 87.66

ISBN 978-966-458-866-6

© Меліхова Ю. А., 2015
© Видавництво «Право», 2015

Зміст

Від автора.....	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СУДДІ ЯК СИСТЕМИ.....	7
1.1. Ступінь наукового осмислення і методологія дослідження морально-професійної культури судді	7
1.2. Сутність і структура морально-професійної культури судді	37
1.3. Культура етичного і правового мислення, почуттів і поведінки судді як базові елементи його особистісного професійного потенціалу.....	48
1.4. Спрямованість світогляду і внутрішнє переконання судді як стрижень морально-професійної культури	55
Розділ 2. ГЕНЕЗА МОРАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИХ ВИМОГ ДО ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ЇХ МОРАЛЬНО- ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	77
2.1. Характеристика особистісного потенціалу та спрямованості світогляду, соціально-психологічних настанов діяльності виконавців судових функцій IX–XVI ст.	77
2.2. Моральна і професійна (правова) свідомість суддів (кінець XVII — початок XX ст.)	93
2.3. Морально-професійна культура суддів радянської доби та незалежної України	123
Розділ 3. ПРОБЛЕМИ І СУПЕРЕЧНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОРАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СУДДІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОВОМУ ПОЛІ З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ	139
3.1. Міжнародний досвід і вимоги українського законодавства до професійної діяльності суддів.....	139

3.2. Основні різновиди деформації моральної і професійної свідомості суддів України.....	149
3.3. Напрями вдосконалення морально-професійної культури судді.....	162
Висновки	186
Список використаних джерел	189

*Присвячую
Віктору Олексійовичу Лозовому.
Сподіваюся, розбуджена туга дисонансів
вилетиться у гармонійність світовідчуття*

Від автора

Процес становлення правової держави в умовах трансформації сучасного українського суспільства неможливий без зміни соціальної ролі судової влади, на яку Конституція України покладає захист прав і свобод людини та громадянина. Тому важливим завданням правової реформи є радикальне оновлення сфери судочинства та впровадження в національну судову практику міжнародних стандартів прав людини. Це зумовлює виникнення нових, більш високих вимог до діяльності суддів. Нинішні реалії потребують становлення судді нового типу — професіонала з гуманістичним мисленням, здатного до постійного самовдосконалення, оскільки простежується очевидна залежність рівня ефективності правосуддя від морального і професійного розвитку судді.

Про необхідність глибокого переосмислення, обґрунтування та формування нової моделі професіограми особистості судді свідчить і стрімке оновлення законодавства та суперечливість судової практики. Тому філософсько-правове осмислення морально-професійної культури судді зумовлене, з одного боку, практичними проблемами функціонування правової системи загалом і рівнем професійного та морального розвитку членів судового корпусу зокрема, а з другого — теоретичними проблемами, пов'язаними зі світоглядно-методологічними основами морально-професійної культури судді.

Слід зазначити, що аналіз філософсько-правового дискурсу показав, що, незважаючи на певну зацікавленість науковців і безперечно актуальність, проблему морально-професійної культури судді дотепер не виокремлено як самостійний предмет філософсько-правового осмислення. Як правило, теоретичні розробки обмежуються окресленням деяких аспектів досліджуваного явища. Таким чином, існує потреба в концептуальному дослідженні явища морально-професійної культури судді та напрямів її втілення в правовому полі України, чому й присвячена ця монографія.

Автор висловлює щирю вдячність колективу кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, особливо завідувачу кафедри вельмишановному вчителеві та натхненнику, науковому керівникові, доктору філософських наук, професору Віктору Олексійовичу Лозовому.

Окремі слова вдячності рецензентам: доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії правових наук України Анатолію Олександровичу Селіванову; провідному науковому співробітнику сектору дослідження проблем судової, прокурорської та слідчої діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса, доктору юридичних наук, професору Лідії Миколаївні Москвич; офіційним опонентам: доктору юридичних наук, професору Рабіновичу Сергію Петровичу, кандидату юридичних наук, професору Литвинову Олександрі Миколайовичу за ґрунтовний аналіз та змістовні зауваження стосовно кандидатської дисертації автора, результати якої складають основу цієї монографії; колективу кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за допомогу у вирішенні низки теоретичних проблем та доброзичливість.

Автор висловлює особливу подяку члену-кореспонденту НАПрН України, професору Івану Єгоровичу Марочкіну за підтримку і щирю зацікавленість, які автор пам'ятатиме як приклад шляхетного ставлення і пронесе через життя.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СУДДІ ЯК СИСТЕМИ

1.1. Ступінь наукового осмислення і методологія дослідження морально-професійної культури судді

Відповідно до закономірностей цивілізаційного процесу (розвитку демократії, свободи, гуманізму тощо) зовнішній соціальний контроль над активністю людини на суспільному та індивідуальному рівнях, який домінував протягом тривалого часу, в умовах ринкових відносин поступається самоконтролю. За таких обставин суспільство потребує особистості нового соціокультурного типу, котра визнає пріоритет універсальних загальнолюдських цінностей і може протидіяти егоїстичним спрямуванням власної активності. Пошуки ціннісних орієнтацій як життєтворчих ідеалів і смислів, окреслення шляхів і стратегій самовдосконалення особистості, розуміння неповторності її екзистенційного існування, усвідомлення причетності до долі соціуму є характерними для практики духовного оновлення в контексті духовного відродження взагалі і трансформаційних процесів у напрямі етизації та гуманізації в галузі права і правозастосування зокрема. Тому одним із найважливіших завдань, яке постало перед сучасним вітчизняним судочинством, очевидно, є світоглядно-ціннісна переорієнтація членів судового корпусу, формування високого рівня їх морально-професійної культури шляхом постійного морального і професійного самовдосконалення, саморегуляції і самореалізації.

Так, у власному прагненні досягнути філософсько-правову сутність морально-професійної культури судді насамперед важливо послугоуватися ефективними науковими підходами, які б дали змогу вивчити

це явище більш системно, предметно і поглиблено. Тому осмислення морально-професійної культури судді необхідно починати з аналізу загальної культури особистості, у структурі якої феномен, що досліджується, посідає важливе місце.

Узагалі активне звернення до концепту культури особистості простежується у сфері сучасних досліджень методологічного рівня. Утім окремі аспекти, пов'язані з цією проблематикою, не раз ставали предметом уваги ще класиків філософії: Платона, Аристотеля, Сенеки, Ларошфуко, Шопенгауера та ін.

Наприклад, у гносеології Платона і його етичному дуалізмі «пропагується» моральне самовдосконалення як боротьба людини самої із собою, бо не емпіричний світ є носієм зла, а людина¹.

У вченні Аристотеля про «золоту середину» тісно пов'язані між собою питання права і моралі. Цей зв'язок, який Аристотель проводить свідомо, обумовлений розумінням того, що благо держави і стан правопорядку безпосередньо залежать від моральних якостей його громадян. На думку Аристотеля, призначення людини полягає в тому, щоб жити в державі. А для цього їй необхідно співвідносити власну поведінку з вимогами розуму і моралі, надавати перевагу доцільності, поміркованості, волі, добродесній поведінці, які є одними з головних принципів саморегуляції та самовдосконалення особистості².

До самопримушення і самообмеження як важливих складових самовдосконалення спонукають і філософські ідеї Сенеки. До того ж людина, за його твердженням, повинна чітко співвідносити свої сили і здібності із завданням, яке намагається виконати, і не братися за те, що їй не під силу³. Як й інші стоїки (Епіктет, Марк Аврелій), філософ дослідив цінні засоби й методи самовдосконалення та самообмеження. Головні його постулати: добродесність, мудрість та поміркованість⁴. Сенека радив уникати в житті ненависті, заздрості та зневаги⁵.

¹ Платон. Сочинения [Текст] : в 3 т. / Платон. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3, ч. 1 : Государство. – С. 9–11.

² Аристотель. Никомахова етика [Текст] / Аристотель // Этика. – М., 2002. – С. 39–279. – С. 69, 168–169, 173, 249–260; 19, 64–80, 107–130, 178–180.

³ Сенека, Л. А. Моральні листи до Луція [Текст] : пер. з латини А. Содомори / Луцій Антей Сенека. – К. : Основи, 1999. – С. 477.

⁴ Там само. – С. 475–476.

⁵ Там само. – С. 71.

Суперечливими видаються твердження А. Шопенгауера, зокрема, в його песимістичній етиці. На думку філософа, існує аскетична позиція у ставленні до власної особи й альтруїстичні настанови у ставленні до всіх інших людей. Тобто наявною є ліквідація егоїзму в результаті дії перших двох принципів¹. На переконання А. Шопенгауера, мораль ґрунтується на гідності, а гідність — на моралі. Утім, на думку філософа, говорити про гідність такої істоти, як людина, можна тільки в іронічному сенсі².

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. у філософській літературі окреслилися певні проблеми, безпосередньо пов'язані з культурою особистості. Так, у радянській та пострадянській теоретичній літературі вивчення філософської проблематики в її особистісній проекції еволюціонувало від загального визначення змісту культури особистості (А. І. Арнольдов, С. М. Артановський, М. С. Каган, Л. Н. Коган, В. М. Межуєв, Л. В. Сохань³ та ін.) до аналітичної диференціації та структурування поняття, так званого «видового» підходу до осмислення проблеми: духовна культура особистості (В. П. Андрущенко, В. І. Шинкарук⁴ та ін.), моральна культура особистості (Е. М. Бабосов, В. Вічев, В. В. Гордійченко⁵), про-

¹ Шопенгауэр, А. Сборник произведений [Текст] : пер. с нем. / А. Шопенгауэр ; вступ. ст. и примеч. И. С. Нарского. – Минск : Попурри, 1991. – С. 36.

² Там само. – С. 86.

³ Арнольдов, А. И. Социалистическая культура: теория и жизнь [Текст] / А. И. Арнольдов. – М. : Политиздат, 1984. – 174 с.; Артановский, С. Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур [Текст] / С. Н. Артановский. – Л. : Просвещение, 1967. – 269 с.; Каган, М. С. Культура-Философия-Искусство [Текст] / М. С. Каган, Т. В. Холостова. – М. : Знание, 1988. – 64 с.; Коган, Л. Н. Социальные силы человека [Текст] / Л. Н. Коган // Филос. науки. – 1981. – № 6. – С. 21–28; Межуев, В. М. Культура и история: проблемы культуры в философско-исторической теории марксизма [Текст] / В. М. Межуев. – М. : Политиздат, 1977. – 199 с.; Сохань, Л. В. Культура жизни личности: (проблемы теории и методологии социально-психологического исследования) [Текст] / Л. В. Сохань, В. А. Тихонович, Е. А. Донченко [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1988. – 192 с.

⁴ Андрущенко, В. П. Человек в системе духовной культуры развитого социализма [Текст] / В. П. Андрущенко. – Киев : Вища шк., 1984. – 166 с.; Шинкарук, В. И. Мирозрение и духовная культура: исторический генезис [Текст] / В. И. Шинкарук // Исторические традиции философской культуры народов СРСР и современность. – Киев, 1984. – С. 165–204.

⁵ Бабосов, Е. С. Нравственная культура личности [Текст] / Е. С. Бабосов. – Минск : Наука и техника, 1985. – 184 с.; Вічев, В. Нравственная культура руководителя [Текст] : пер. с болг. / В. Вічев. – М. : Политиздат, 1988. – 158 с.; Гордійченко, В. В. Моральная культура личности в системе духовной культуры [Текст] / В. В. Гордійченко // Філософські, культурологічні, релігійнонаукові аспекти осмислення сучасного світу та їх науково-методичне значення : наук.-метод. зб. / відп. ред. В. М. Барякін. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 1. – С. 192–198.

фесійна культура (Т. В. Кружиліна, В. О. Сластьон¹), правова і політична культура (Н. М. Кейзеров²) тощо.

Ефективні пошуки й осмислення змісту культури особистості як полісистемного явища, що характеризує якісний розвиток людини, стали активно провадитися лише в 90-х рр. ХХ ст. у наукових працях філософів (В. О. Лозового, І. М. Пугіної³), у соціологічних розвідках (В. Є. Хмелька, О. А. Якуби⁴) та психологічних підходах (О. М. Леонтьєва⁵).

Навіть побіжний аналіз названих праць дає змогу дійти висновків стосовно культури особистості. Зокрема, можна стверджувати, що культура особистості визначається як інтегральна, багаторівнева, синтетична характеристика особистості, важливим показником якої є ступінь універсальності розвитку людини в її ставленні до довкілля і самої себе. Це здатність і схильність до здійснення утворюючої діяльності (матеріальної і духовної) з найвищим продуктивним результатом і метою, не пов'язаною з прагматичними інтересами, тобто соціально значущою. Інакше — це якісно зрілий вияв універсальності особистості, що вимірюється через узгодженість елементів її духовного світу; загальний спосіб засвоєння нею соціального досвіду, соціальних ролей і функцій; спрямованість, «налаштованість» свідомості; нарешті, це не просто сукупність знань, а реалізація духовного наповнення особистості. До того ж культура особистості — це складна система вищого порядку, до підсистем якої належить морально-професійна культура судді.

¹ Кружилина, Т. В. Формирование общей и профессиональной культуры будущего специалиста в условиях образовательной среды вуза [Текст] / Т. В. Кружилина // Время и человек в зеркале гуманитарных исследований : материалы 5-й междунар. лет. культур.-антропол. шк. молодых ученых «Культура-Образование-Человек» : в 2 т. / под ред. А. В. Непринцева. – Курск, 2003. – Т. 2. – С. 139–142.

² Кейзеров, Н. М. Политическая и правовая культура: методологические проблемы [Текст] / Н. М. Кейзеров. – М. : Юрид. лит., 1983. – 232 с.

³ Лозовой, В. А. Культура личности и самовоспитание: историко-философские историко-культурологические аспекты [Текст] / В. А. Лозовой, И. Н. Пугина. – Харьков : Основа, 1988. – 216 с.

⁴ Хмелько, В. Е. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологических исследований [Текст] / В. Е. Хмелько. – Киев : Политиздат Украины, 1998. – 279 с.; Якуба, Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме [Текст] / Е. А. Якуба. – Харьков : Изд-во ХГУ, 1970. – 208 с.

⁵ Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.

Як предмет філософсько-правового осмислення, морально-професійна культура судді виходить на перший план тоді, коли виникає потреба в обґрунтуванні більш повного методологічного бачення цієї проблеми.

Першість у комплексному моральному обґрунтуванні права належить І. Канту, Г. В. Ф. Гегелю, М. Веберу.

Так, в етико-антропологічній концепції І. Канта значна увага приділена «етиці обов'язку», в якій мова йде про саморегуляцію, удосконалення волі та інших душевних функцій людини. Філософ не послуговується поняттям норми. На його погляд, правилом, що охоплює об'єктивне примушення до певного вчинку, є імператив, сутність якого зводиться до того, що кожна людина завжди повинна ставитися до іншої безкорисливо, бачити в ній не засіб досягнення своєї мети, а самостійну, абсолютну цінність. На жаль, природа не наділила людину здатністю постійно діяти відповідно до вимог категоричного імперативу. Тому, щоб не стати рабом свого природного егоїзму, вона змушена застосовувати вольове самопримушення. І. Кант доводить, що людина має всі необхідні для цього якості, оскільки обов'язок, на думку філософа, є породженням розуму, який визначає бажання або волю людини. Крім того, воля має ще й систему засобів, за допомогою яких вона може керувати афектами, почуттями, детермінуючи таким чином поведінку людини¹.

Для І. Канта категоричний імператив — це моральний закон, якому притаманні такі ознаки: об'єктивність, абсолютність, необхідність, універсальність. Отже, він забороняє людині робити те, що призвело б до порушення основ цивілізованого життя: говорити неправду, порушувати зобов'язання, зраджувати, привласнювати чуже тощо.

Визначаючи людський розум єдиним джерелом моральної норми, апелюючи до нього, розрізняючи «принцип оцінки», тобто розпізнавання норми, і «принцип виконання», тобто «мотив»², І. Кант усвідомлює, що мотивація цілком залежить від афектів, пропонує впливати на афекти, а саме «...навіювати безпосередню відразу до негативних вчинків і безпосереднє задоволення від моральних вчинків»³. Однак передчуття покарання чи та ж відразу не завжди визначають

¹ Кант, И. Сочинения [Текст] : в 6 т. / И. Кант ; под. общ. ред. В. Ф. Асмус. — М. : Мысль, 1965. — Т. 4, ч. 1 : Критика практического разума. — С. 229.

² Там само. — С. 62–63.

³ Там само. — С. 69.

поведінку. Таким чином, переконаність у тому, що виховання почуттів відповідно до усвідомленого категоричного імперативу забезпечує досконалість, є витонченим різновидом нормативної етики. Звідси й абсолютизація цінності «доброї волі» у висновках І. Канта¹.

Багато в чому ідеї І. Канта співзвучні з ідеями Г. В. Ф. Гегеля. Реалізуючи принцип суб'єктивності, Г. В. Ф. Гегель шукає джерела права і його критерії в людській свідомості. Він досліджує ідею права, а не його букву. Під ідеєю розуміється дух права, який є абсолютним і відносним (абсолютний міститься в природному праві). Оскільки пізнання духу права є суб'єктивним, відносним, тому кожному судді також притаманний суб'єктивний дух права². На думку Г. В. Ф. Гегеля, кожен суддя, крім високого рівня професійних знань, повинен бути совісною людиною. Совість судді розглядається як його певний «привілей», оскільки, на відміну від совісті звичайних людей, «...вона має реальну силу — саме совість судді виносить вирок, саме вона є реальною протиположністю інертності, апатії, байдужості, упередженості»³. Таким чином, «якість» совісті і переконань судді, які згодом переростуть у професійну дію, становлять основу його морального і професійного розвитку⁴.

Цікавою є система етичних вчень Й. Г. Фіхте, яка, на думку дослідників, розвинулася з теоретичних праць І. Канта. Так, Й. Г. Фіхте наголошує, що суддя має бути захисником інтересів усіх верств населення, тобто справедливим і неупередженим. А це, на переконання філософа, справа совісті судді, свідчення його морального розвитку⁵. Адже суддя з високим рівнем моральності не зможе виявити зневагу до інших людей, бо моральна особистість ставиться до інших з певним оптимістичним перебільшенням — бачить передусім у людях «...швидше таких, якими вони повинні бути, аніж таких, якими вони є насправді»⁶.

¹ Кант, И. Сочинения [Текст] : в 6 т. / И. Кант ; под. общ. ред. В. Ф. Асмус. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1 : Критика практического разума. – С. 229.

² Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст] : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель ; ред. и сост. Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1990. – С. 384.

³ Там само. – С. 446–447.

⁴ Там само. – С. 200.

⁵ Фихте, И. Г. Система учения о нравах согласно принципам наукоучения [Текст] : пер. с нем. / И. Г. Фихте. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 339.

⁶ Там само. – С. 303.

Гегелівську, більш повну інтерпретацію бачення цієї проблематики, розвиває у власних міркуваннях М. Вебер. Передусім це простежується в його теорії покликання особистості до самовідданої праці як внутрішньої потреби зреалізувати власне призначення (самореалізацію). М. Вебер називає кілька способів існування у професії: жити «для професії», «завдяки професії» і «професією». Той, хто живе «для професії», значним чином «творить своє життя із цього» — або він насолоджується відкрито владою, яку представляє, або черпає свою внутрішню рівновагу і почуття власної гідності й усвідомлення того, що «служить справі», і це надає сенсу його життю¹. Людина, яка живе для будь-якої справи, одночасно живе нею. «Завдяки професії» живе той, хто намагається зробити з неї постійне джерело збагачення. Однак для того, щоб жити «для професії», вважає М. Вебер, необхідні нормальні умови — суддя має бути незалежним від прибутку, який вона може йому принести². Це становить зміст твердження філософа про сенс буття в професії, сутність якого полягає в тому, що треба діяти, зосередившись на власній роботі, відповідати вимогам часу як особистість і професіонал³.

Отже, той суддя, який прийшов у професію за покликанням, безперечно, буде докладати більших зусиль для постійного професійного і морального самовдосконалення.

Привертає увагу і сфера наукових інтересів І. Бентама. Вона насамперед стосується теорії правової природи життя та морального інтуїтивізму. Учений досліджує закон з такими ознаками: примусовий, непримусовий і декларативний⁴. Мова йде про закони позитивного права⁵, які повинні мати чітко виписану диспозицію для правильного тлумачення⁶. У такий спосіб І. Бентам начебто «застерігає» суддів від

¹ Вебер, М. Политика как призвание и профессия [Текст] / М. Вебер // Избранные произведения : пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М., 1990. – С. 711.

² Там само. – С. 652–653.

³ Там само. – С. 735.

⁴ Бентам, И. Введение в основания нравственности и законодательства [Текст] / И. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1998. – С. 394.

⁵ Правовий позитивізм – це такий спосіб осмислення права, що робить акцент на штучності, раціональності, формальній логічності права. Цей підхід є теоретичним обґрунтуванням догматичного методу юриспруденції, характерного для галузевих юридичних дисциплін, що орієнтуються на практику. Однак акцентування уваги лише на правовій формі й неухважність до соціальних умов і суб'єкта робить його вразливим для критики.

⁶ Там само. – С. 359.

неправильної кваліфікації правопорушень і акцентує увагу на важливості морального і професійного саморозвитку.

На зламі XIX і XX ст. у вітчизняному філософсько-правовому дискурсі простежується гуманістична тенденція. Її ціннісно-світоглядний зміст розкривається через низку ознак, зумовлених соціокультурною ситуацією того часу: осмислення права в релігійно-етичному контексті, прагнення до подолання правового нігілізму, відмова від утопії повного здійснення соціального ідеалу, інтерпретація принципу любові (серця) як духовної основи правового життя, що інтегрально виражається як боротьба за гуманістичний зміст права тощо. У результаті цього серед видатних представників дореволюційної філософії права утвердилися цікаві продуктивні ідеї єдності і взаємної доповнюваності права і моралі: ейдологічно-феноменологічна концепція правової структури М. М. Алексеєва; ідея особистості або «самості» як критерію легітимності права Б. П. Вишеславцева; екзистенціальна концепція правосвідомості, що базується на «серцевому спогляданні» і трактуванні аксіом правосвідомості як законів людського співіснування І. О. Ільїна; учення про правосвідомість Б. О. Кістяківського; ідея наявності волі як умови буття правди К. А. Неволіна; етичне обґрунтування ідеалу «вільного універсалізму особистості» П. І. Новгородцева; феноменологічна концепція права як імперативно-атрибутивний стан свідомості Л. І. Петражицького; релігійно-метафізичне обґрунтування права В. С. Соловйова; ідея внутрішньої основи моральних і правових норм П. Д. Юркевича та ін. Розгортання цих концепцій акумулювало процес зростання уваги до проблем, пов'язаних з морально-професійною культурою судді.

Наприклад, М. М. Алексеєв особливої ваги надає «особі права» — юристу, ефективність професійних дій якого залежить від багатьох факторів. «Як фахівець, — пише філософ, — суддя повинен мати «чисту волю» і «єдність вчинків»; «бачити» правове явище і вміти виявити причини його виникнення»¹. Належний рівень моральної культури уможливорює вияв цієї чистої волі без порушень структур духовного світу інших осіб. Особа юриста (судді), який реалізує норми позитивного права, дістає назву «юридичний (правовий) діяч». Таким діячем, на думку М. М. Алексеєва, може бути тільки людина, котра

¹ Алексеєв, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеєв ; вступ. ст., примеч. А. П. Альтова, Д. В. Масленникова, М. Б. Ревнова. — СПб. : Изд-во юрид. ин-та, 1998. — С. 82.

наділена здоровим розумом, зрілою свідомістю і твердою пам'яттю¹. Отже, від традиційного погляду на суддю як на ізольованого індивіда треба відмовитися. Безумовно, суддя повинен знати закони і вміти їх застосовувати. Однак цього для найбільш справедливого правозастосування недостатньо.

Так, на думку українського філософа права Б. О. Кістяківського, для того, щоб «...стояти на висоті досконалого, довершеного знання» як пізнання правової дійсності, суддя повинен постійно звертатися до природного права². Очевидним є те, що для Б. О. Кістяківського право — це емпіричне, державно-організаційне, нормативне, соціальне, психологічне, багатогранне і складне явище. Тому, розглядаючи категорії справедливості й необхідності, раціонального та ірраціонального, причин і меж у праві, науковець переконаний, що право як соціальне явище живе в народі і виражається в його поведінці і вчинках, а не тільки у «визначеному параграфі кодексу»³. Адже писане право містить загальні, абстрактні, безособові і схематичні постанови, а в реальному житті, навпаки, усе — одиничне, конкретне і багатопланове.

Отже, реальне життя не може цілком підкоритися контролю закону і структур, які спостерігають за його виконанням, оскільки писане право не встигає за постійним поступом життя, адже його рух залежить від руху складного механізму законодавчої машини. Звідси визначальним завданням судді є індивідуалізація права — у кожній конкретній ситуації надати закону, як загальному правилу, особливого змісту залежно від умов та обставин справи. Отже, хоча позитивне право є раціональним по суті, але в житті воно здійснюється ірраціонально і містить поодинокі, конкретні, індивідуальні правові факти. Тому застосувати усталену логіку, єдину до всіх цих правових фактів, неможливо. Звідси впливає обґрунтованість необхідності постійного підви-

¹ Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев ; вступ. ст., примеч. А. П. Альтова, Д. В. Масленникова, М. Б. Ревнова. — СПб. : Изд-во юрид. ин-та, 1998. — С. 91–92.

² Філософсько-етичний підхід до права, яке розглядається як таке, що виникає з розуму, природи людини та існує незалежно від держави. У його основі ідея, що є системою апіорних принципів справедливості. Природне право – «моральний ідеал» (за І. Кантом) і «розумне ядро» (за Г. В. Ф. Гегелем) позитивного права (див.: Кістяковский, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кістяковский ; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. — СПб. : РХГИ, 1998. — С. 206, 212–215).

³ Кістяковский, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кістяковский ; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. — СПб. : РХГИ, 1998. — С. 212.

шення рівня культури правового і морального мислення та почуттів судді шляхом подолання догматичного методу праворозуміння.

Однак досягти цього не можна без наявності доброї волі. Саме воля як «...нахил до добра, ...умова буття правди», на думку К. А. Неволіна, характеризує теоретичну готовність особистості до певної втрати¹. Таким чином, воля є ніби вираженням підготовки судді до жертвовної праці, за яку не буде належної винагороди. Це «угода» із власним сумлінням і здатність у кожному мить позбутися будь-якого психічного стану, позитивного чи негативного, в якому він перебуває.

Воля реалізується автоматично, без сумнівів і жодних вагань. Крім того, вона не повинна чинити ніякого зла, а добро навпаки — необмежено: «Воля не повинна діяти позначки “зло”, а “добро” не має конкретної точки — насправді “добро” нескінченне»². Саме добро виступає предметом волі. Отже, за К. А. Неволіним, суддя з високим рівнем волевого розвитку свої дії скеровує на власну правомірну поведінку в напрямку добра.

Тому не можна погодитися з міркуваннями В. С. Соловйова про покликання особистості до самовідданої праці. Не всі люди можуть бути суддями; це професія обраних, бо навіть глибокі професійні знання, високі організаторські здібності знецінюються, якщо суддя — аморальний негідник, який нехтує моральними принципами³.

До того ж у професійній діяльності судді по-різному виявляють почуття обов'язку. На думку Л. І. Петражицького, це може бути «...нерішучість, боротьба і колізії різних емоційних захоплень, які спокушують»⁴. Саме тому філософ зосереджував увагу на імперативному характері моральних норм та імперативно-атрибутивному характері правових переживань, які аналізував у своїх працях. Отже, за Л. І. Петражицьким, судді завжди повинні «прислухатися» до внутрішнього імперативу обов'язку, адже це важлива передумова формування внутрішнього переконання.

¹ Нерсисянц, В. С. Философия права [Текст] : курс лекций / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1997. – С. 33–35.

² Неволин, К. А. Энциклопедия законовещения. История философии законодательства [Текст] / К. А. Неволин ; вступ. ст. Д. И. Луковской, С. С. Гречешкина, Ю. В. Ячменева. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 1997. – С. 33–35.

³ Соловьев, В. С. Право и нравственность: очерки из прикладной этики [Текст] : монография / В. С. Соловьев. – СПб. : Изд-во А. Я. Канторовича, 1906. – С. 144–145.

⁴ Халдеев, Л. С. Судья в уголовном процессе [Текст] : практ. пособие / Л. С. Халдеев. – М. : Юрайт, 2000. – С. 43.

Основні принципи, що уособлюють деякі критерії та вимоги до морально-професійного розвитку судді, а саме: здатність до морального резонансу, неупередженість, толерантність, визнання і дотримання у професійній діяльності принципу презумпції невинуватості досить повно втілені у вченні П. Д. Юркевича. До процесів правозастосування філософ підходить з позицій християнського гуманізму, запевняючи, що не людина існує для закону, а закон — для людини. Саме антропологічна тема (в основі якої ідея: «Закон — умова правильного розвитку») неодноразово подавалася провідним напрямом усієї філософської спадщини науковця як «філософії серця» — того закону, який «...є в серці кожного» і базується на засадах моралі і права¹.

Філософсько-правову парадигму «людина-людство» філософ розглядає як метод визнання незаперечного значення закону правди, невичерпних сил добра в серці кожної людини. На його думку, визнання особи як духовного індивіда потребує морально-правового обґрунтування, а християнська гуманність визначає принципи громадянського співжиття: 1) як ми любимо і поважаємо чужу доблесть, так ми повинні сприймати чужу слабкість; 2) наші досконалості не повинні бути гнітом для тих, хто позбавлений їх; 3) власним світлом ми не повинні збільшувати темряву чужої душі і своїм добром — її зло; 4) до знайомства з людиною ми повинні сприймати її чесною, бо без цього саме застосування законів права до життя було б неможливим². На основі цього він називає універсальні цінності життя: любов, правду, добро, свободу. Вони є виявом духовності та втілюються у суспільство через мораль і право, шляхом свідомої «правильної» діяльності.

Духовність як якість і джерело правосвідомості була предметом уваги відомого філософа і юриста Б. М. Чичеріна, який доводив, що основою права є людська особистість з її духовною природою і, відповідно, якщо духовність усувається з правосвідомості, це свідчить про цілковиту дезорганізацію останньої. Такі твердження є досить актуальними, адже бездуховність, черствість, жорстокість — це ті негативні риси, які характеризують низький рівень морально-професійного розвитку судді або й повний його брак.

¹ Юркевич, П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия [Текст] / П. Д. Юркевич // Философские произведения. — М., 1990. — С. 100.

² Юркевич, П. Д. Из науки о человеческом духе [Текст] / П. Д. Юркевич // Философские произведения. — М., 1990. — С. 145–152.

Разом з тим сфера права, за Б. М. Чичеріним, не вичерпується позитивним законодавством і буквою закону визначаються тільки ті юридичні норми, що діють у певний час і на конкретній території. Вони не залишаються вічними і незмінними, як закони природи, на котрі завжди необхідно зважати. Навпаки, юридичні закони змінюються відповідно до потреб людей та їх поглядів. Отже, твердження Б. М. Чичеріна підводять до висновку: не можна робити культ з позитивного права. Воно повинно постійно зазнавати адекватної корекції природним правом. Інакше, зведене до рівня практичного інтересу чи політики, воно стає виявом егоїзму, але не особистісного, а суспільного, що перетворює особистість на «...в'ючену тварину, приречену нести непосильний тягар громадських обов'язків, від яких вона знемагає»¹.

На винятковій цінності і пріоритеті особистості у праві наголошує і видатний німецький філософ права Г. Радбрух. Слід зазначити, що серед зарубіжних науковців саме його методологічний потенціал вирізняється надзвичайно цікавими та дієвими ідеями. Передусім він уважає, що право належить до сфери культури, визначає його як данину, сенс якої в прагненні до ідеї права — справедливості. При цьому він розуміє ідею не у платонівському сенсі, як інтуїтивно осмислені прообрази речей, а в кантівському — як поняття про досконалість, до якої можна наблизитися, але неможливо повністю досягти. Таким чином, визначаючи право як волю до справедливості, Г. Радбрух підкреслює, що закони, які поглинають цю волю, не повинні виконуватися, бо вони неправові та антигуманні.

Однак філософ дійшов таких висновків не відразу. Тривалий час дотримувався позитивістських поглядів, про що переконливо свідчать його попередні міркування стосовно діяльності суддів, які, за його тодішніми твердженнями, повинні «...жертвувати власним правовим і моральним почуттям в ім'я вищого авторитету закону»². Такий конфлікт Г. Радбрух називав трагічним, оскільки не бачив шляхів для його вирішення. Однак пізніше у статтях «П'ять хвилин філософії права» і «Законне неправо і надзаконне право» (між іншим, ця стаття вважається найбільш впливовою філософсько-правовою статтею ХХ ст.)

¹ Чичерин, Б. Н. Философия права [Текст] : монография / Б. Н. Чичерин. – М. : Наука, 1990. – С. 100.

² Радбрух, Г. Философия права [Текст] : пер. с нем. / Г. Радбрух. – М. : Международ. отношения, 2004. – С. 100.

можна констатувати докорінну еволюцію його поглядів на юридичний позитивізм, особливо після Другої світової війни¹. Так, в останній з наведених статей сформульовано положення, яке увійшло в історію філософії права під назвою «Формули Радбруха». У них він конкретизував поняття «аморальних, антигуманних законів» і став заперечувати обов'язковість їх виконання суддями. Тобто суддя, за цими формулами, може відмовитися від виконання тих чинних законів, які настільки несумісні зі справедливістю, що насправді її заперечують². Таким чином, Радбрух зосереджується не стільки на якості законодавства, скільки на рисах особистості судді, його світоглядних настановах, правосвідомості, специфіці правового мислення³, важливості правового почуття⁴ та вказує шляхи втілення своїх ідей в юридичну практику⁵.

Крім того, Г. Радбрух розмірковує і про необхідну рефлексію юриста стосовно власної професійної діяльності, усвідомлення важливості виконання ним професійного обов'язку: «Юрист перестав би бути справжнім юристом, якби він не усвідомлював необхідності задумуватися над питанням про користь обраної ним професії... Юристи ставлять перед собою найбільш складне завдання: вірити у своє життєве призначення й одночасно постійно сумніватися в собі»⁶.

Звичайно, Г. Радбрух ще не досліджує морально-професійну культуру судді як якісну характеристику його особистості, але з погляду філософсько-критичного осмислення аналізує деякі її аспекти у вигляді «форм життя “юридичної людини”»⁷. Мається на увазі формування і розвиток особистості юриста. Становлення особистості є нагородою за безкорисну самопожертву, за відданість справі в ім'я справедливості, яку Г. Радбрух розуміє у двоякому сенсі: як ідеальну і як позитивну справедливість (правову стабільність).

Важливо підкреслити, що за радянських часів питання, пов'язані з морально-професійною культурою судді, вирішувалися історичним

¹ Радбрух, Г. Философия права [Текст] : пер. с нем. / Г. Радбрух. – М. : Междунар. отношения, 2004. – С. 225–238.

² Там само. – С. 233, 235–237.

³ Там само. – С. 115, 117–118.

⁴ Там само. – С. 120–121.

⁵ Там само. – С. 125–126.

⁶ Там само. – С. 125–126.

⁷ Там само. – С. 114–115.

матеріалізмом і науковим комунізмом у контексті світоглядно-методологічних основ правознавства, оскільки філософія права не розглядалася як самостійна наукова дисципліна. Хоча із 70-х рр. ХХ ст. близька до концепту морально-професійної культури судді проблематика (правова культура особистості, правова культура суспільства, юридична культура) почала обговорюватися у специфічній для радянського правознавства формі дискусії про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у праві в контексті усвідомлення необхідності переходу від «вузьконормативного» до широкого розуміння права тощо, в якій взяли участь відомі правознавці С. С. Алексєєв, Д. А. Керімов та ін.

Так, прихильник інституціональної концепції осмислення права С. С. Алексєєв розглядає правову культуру окремо стосовно суспільства, професійної групи, індивіда. При цьому вказується на суттєву відмінність між поняттями «юридична культура» та «правова культура». Тож юридична культура — це стан права і законності в суспільстві, ставлення суспільства і кожного громадянина до питань права і законності, засвоєння людьми юридичних цінностей, готовність та бажання дотримуватися суворої законності, точного бездоганного виконання юридичних норм, а правова культура — це середовище, рівень якого значною мірою визначає дієвість права, його ефективність, стан законності¹.

Разом з тим С. С. Алексєєв не оминає питання морально-професійного розвитку судді. У цьому контексті вчений розглядає природне право як методологічну категорію². Тому коли розкривається суть питання про природне і справедливе вирішення справи по суті, про логіку речей, здоровий глузд, то в такий спосіб ніби вдається до норм природного права, яке існує всюди, а його ідеї закріплені у всіх ієрархічних структурах нормативно-правових актів³.

На відміну від С. С. Алексєєва, Д. А. Керімов, аналізуючи сутність специфіки правової культури як способу життя, що ґрунтується на праві та правопорядку, на загальнолюдських цінностях, відповідно до

¹ Алексєєв, С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения [Текст] / С. С. Алексєєв. – М. : Норма, 2001. – С. 155–156.

² Там само. – С. 17.

³ Алексєєв, С. С. Философия права [Текст] : монографія / С. С. Алексєєв. – М. : НОРМА, 1997. – С. 741.

яких здійснюється законотворчість і правореалізуюча практика, наголошував на важливості суб'єктивних чинників¹.

Нарешті у пострадянській філософсько-правовій літературі простежується більш помітна тенденція обговорення близьких до явища морально-професійної культури судді феноменів як реакція на необхідність подолання догматичної марксистської «правосвідомості» й обґрунтування природно-правового та інтегрального праворозуміння. Однак цілісної єдиної концепції морально-професійної культури судді, як і раніше, серед науковців немає, а говориться лише про окремі її аспекти.

Так, праворозуміння і правова культура особистості перебувають у спектрі наукових інтересів (концепція лібертарності) В. С. Нерсесянца. Правову культуру юриста вчений аналізує в контексті правової культури суспільства як її частину. Оскільки право, за В. С. Нерсесянцом, «не культурний плід на дикому дереві, а плід окультуреного дерева»², то і правову культуру він розглядає як «другу природу», яка є не механічною добудовою до основної «першої природи», а культурною трансформацією, культуризацією і культивацією природи окремих особистостей і суспільств.

Якість та професіоналізм юридичної діяльності В. С. Нерсесянц визначає за поняттями «свобода», «воля», «свободна воля». Проте наголошується, що воля без інтелекту неможлива, як неможливе мислення без волі. Ідеться не тільки про активне виявлення сили волі судді у розв'язанні правових завдань, а насамперед свободної волі в ситуації вибору форм і методів їх виконання³.

Значимо, що суддя постійно постає перед складним морально-правовим вибором і те, яким буде цей вибір залежить від його духовного і творчого потенціалу, ієрархії культурних цінностей, притаманних йому як особистості. Тому на увагу заслуговує дослідження В. І. Букреева та І. М. Римської, яке побудоване на оригінальній суб'єктоцентристській концепції людини, сутність якої в поєднанні юридичного, етичного, політичного та інших видів світогляду в єди-

¹ Керимов, Д. А. Культура и техника законотворчества [Текст] / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 18.

² Нерсесянц, В. С. Философия права Гегеля [Текст] : учеб. пособие / В. С. Нерсесянц. – М. : Юрист, 1998. – С. 48.

³ Нерсесянц, В. С. Философия права [Текст] : курс лекций / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1997. – С. 48.

ний гуманістичний, який допоможе їй розставити пріоритети культурних цінностей¹.

Ці думки співзвучні з твердженням українського філософа права С. І. Максимова, який підкреслює, що світ права — в основі це світ належного, а не суцього². Тому як деонтологічний світ він можливий тільки за двох умов: по-перше, визнання свободи волі, тобто повної можливості кожної особи діяти так чи інакше і згідно з цим виконувати чи не виконувати власний моральний або юридичний обов'язок; по-друге, визнання принципової можливості норми належного — критерію добра і зла, справедливості чи несправедливості, яке вимагає діяти так, а не інакше і згідно з цим оцінює вчинки людини³.

До того ж дослідник зазначає, що суддя не повинен бути «вузьким» професіоналом, і запобігти такому негативному перевтіленню мають його філософські роздуми над правом⁴. Це не «зіпсує» юриста як професіонала, відбираючи впевненість і безпеку, обтяжуючи думками, які тільки ускладнюють роботу. Навпаки, таким чином у правосвідомості судді відбудеться вираження найбільш значимих правових сенсів, зафіксується правова ментальність в універсальних аспектах⁵. Це є тим підґрунтям правосвідомості, у якій найбільш істотним компонентом стане система правових цінностей і передусім справедливості. Тому тільки за допомогою притаманного судді «відчуття» справедливості він може критично осмислити онтологію позитивного права та визначити шляхи його перетворення.

Отже, у професійній діяльності судді все ж таки покликані стати філософами, хоча не завжди це спроможні визнати, оскільки вважають себе реалістами. Однак загальний результат (вирок) є підсумком аналізу окремих фактів юридичної практики, а він, зрештою, веде до філософії⁶.

¹ Букреев, В. И. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению [Текст] : учеб. пособие / В. И. Букреев, И. Н. Римская – М. : Юрайт, 1998. – С. 6–7.

² Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 149.

³ Там само. – С. 152.

⁴ Там само. – С. 54–55.

⁵ Там само. – С. 274.

⁶ Максимов С. І. Роль правосвідомості в суддівській діяльності [Текст] / С. І. Максимов // Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : монографія / Ю. П. Битяк, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. Ю. П. Битяка, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – С. 85–91.

Саме на такій рефлексивній діяльності, як здатності особистості до самоаналізу та виниклих на цьому ґрунті внутрішніх станів, різноманітних суперечностей і проблем зосереджують увагу В. А. Бачинін і В. В. Шкода. Дослідники вбачають безпосередній зв'язок між рівнем розвитку філософсько-правової свідомості й ефективністю рефлексивної діяльності: чим вищий рівень розвитку філософсько-правової свідомості, тим ефективніша рефлексивна діяльність¹. Без цього неможливо розв'язати проблеми пізнання права, праворозуміння, правового мислення судді.

Слід відзначити, що в контексті сучасного філософсько-правового дискурсу існує декілька підходів до розуміння правового (юридичного) мислення. Один із них належить російському дослідникові В. М. Розіну, який аналізує юридичне мислення як мислення юриста-професіонала і як юриста-вченого в сукупності зі світоглядними та ідеологічними настановами². Цей метод визначає правове мислення як «зручну» в методологічному плані наукову абстракцію, що охоплює різні особливості юридичного пізнання і наукового світогляду. Замикає сфери практичного і теоретичного правового мислення методологія, яка задається через рефлексію юридичного мислення, спрямовану, з одного боку, на виявлення різноманітних проблем і суперечностей, що виникають у юридичному мисленні, з другого — на способи їх вирішення. Тому юридичне мислення — це своєрідний метаправовий конструкт, тобто мислення про право є мисленням, своєрідність якого залежить від предмета³.

Як проблему метатеоретичного характеру розглядає правове мислення І. Грязін. Учений взагалі схильний уважати, що правове мислення — це процес пізнання, що приводить до «...виникнення, розвитку і відсторонення юридичних формул...»⁴, які є матеріальними формами правового мислення.

¹ Бачинин, В. А. *Философия права* [Текст] / В. А. Бачинин. — Харьков : Консум, 2002. — С. 290–291; Шкода, В. В. *Вступ до правової філософії* [Текст] / В. В. Шкода. — Х. : Фолю, 1997. — С. 38–39.

² Розин, В. М. *Генезис права: методологический и культурологический анализ* [Текст] / В. М. Розин. — М. : Nota Bene, 2003. — С. 8; Ромашов, Р. А. *Правовая культура и правовой нигилизм в молодежной среде* [Текст] / Р. А. Ромашев, Е. Г. Шукшина // *История государства и права*. — 2006. — № 2. — С. 11.

³ Розин, В. М. *Юридическое мышление в исторической и современной перспективе* [Текст] / В. М. Розин. — Тольятти, 1996. — С. 5.

⁴ Грязин, И. *Текст права* [Текст] / И. Грязин. — Таллин : Эсти Раамат, 1983. — С. 16.